

П. Д. Гуйван,

кандидат юридичних наук, доцент Полтавської філії національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого, заслужений юрист України

УДК 347.32.12

СТРОКИ (ТЕРМІНИ) ВИНИКНЕННЯ, ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ У ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОПЕРЕДНЬОЮ ОПЛАТОЮ ТОВАРУ

Стаття присвячена правовому аналізу підстав та строків виникнення грошових зобов'язань, пов'язаних із поверненням чужих коштів, та відповідальності за їх невиконання. Автор визначає місце даного зобов'язання серед інших, котрі мають грошовий характер. Він досліджує обсяг та механізми застосування юридичних наслідків, котрі настають для боржника, що неналежно виконав свій обов'язок. Автор конкретизує темпоральні характеристики виникнення та тривалості відповідальності за вказане правопорушення та надає свої пропозиції щодо коригування нормативного регулювання в даній сфері.

Ключові слова: грошове зобов'язання, повернення попередньої оплати, неправомірне користування чужими коштами, штрафні санкції.

Сучасний розвиток ділового обороту потребує чіткого визначення критеріїв належної поведінки його учасників. Українське законодавство, що регулює товарні відносини, робить акцент на договірному встановленні їхнього змісту, втім, не виключаючи й імперативних способів впливу. При цьому надзвичайно суттєвим є питання про строки (терміни) виконання зобов'язання контрагентом за договором. Адже від визначення моменту, з якого настає обов'язок боржника виконати певне зобов'язання, та моменту, яким закінчується такий обов'язок, тобто від встановлення строку виконання зобов'язання, залежить можливість подальшої реалізації вірителем (кредитором) свого суб'єктивного права і, зрештою, можливість його судового захисту. Повноваження стосовно захисту свого суб'єктивного права чи інтере-

су виникає у особи лише за наявності сукупності певного переліку правових підстав для цього. І першою такою підставою є фактичне порушення цього права чи інтересу контрагентом.

Між тим, огляд правозастосовної практики, передовсім господарської, дозволяє зробити висновок про неоднозначність існуючих підходів при визначенні меж існування регулятивного права та відповідного обов'язку, а також моменту, коли в результаті правопорушення виникає охоронно-правове повноваження. Значною мірою причина цього криється у суперечливостях та певних недосконалостях побудови окремих норм цивільного та господарського законодавства, що, як наслідок, породжує їхнє різне тлумачення та застосування. Головними чинниками, які обумовили необхідність даного до-

слідження, є наявність вказаної проблеми та намагання її розв'язати.

Метою даної статті є виявлення особливостей визначення початкових та кінцевих термінів окремих матеріальних зобов'язань у тих випадках, коли акт законодавства чи правочин не надають темпоральним характеристикам максимальної конкретизації. Це буде здійснюватися на базі детального аналізу чинних вітчизняних нормативних актів, що регулюють майновий оборот, та відповідних доктринальних досліджень і дасть можливість запропонувати найбільш доцільний та адекватний механізм конструювання учасниками договору своїх взаємин, а також внести певні пропозиції щодо коригування чинного законодавства та правозастосовної практики.

Маємо зазначити, що питання встановлення часових меж суб'єктивного права, обчислення його початкового та кінцевого моментів набули висвітлення у літературі. Зокрема вони були предметом розгляду в працях В. В. Луця, В. П. Грибанова, І. В. Спасибо-Фатеевої, А. В. Жгунової, Л. Г. Вострикової, К. Ю. Лебедевої, Т. М. Вахонєвої, О. П. Печеного та інших. Загалом вказані дослідження зробили істотний внесок у теоретичне визначення та сутнісне обґрунтування темпоральних координат суб'єктивного матеріального права та кореспондуючого йому зобов'язку. У даних працях було здійснено загальний аналіз закономірностей, котрі складаються при регулюванні означених часових характеристик зобов'язального відношення. В той самий час, особливості правового конструювання окремих спеціальних взаємин, їхнє практичне застосування залишилися поза увагою науковців. А питання щодо підстав та моменту виникнення деяких регулятивних та охоронних відносин практично не знайшли відображення у літературі.

Предметом дослідження у даній праці є окремі проблеми застосування цивільного та господарського законодавства України в частині встановлення тривалості дії як регулятивного, так і охоронного зобов'язальних відношень, що виникають при реалізації договорів щодо передачі майна у власність.

У правовій літературі досить значна увага приділяється питанням відповідальності за порушення зобов'язань [1, с. 96–100]. Для реалізації можливості судового захисту при неналежному виконанні контрагентом своїх зобов'язань за договором необхідною умовою є юридичний факт (час або подія), з настанням якого законодавство пов'язує виникнення права на захист. Досить часто таким юридичним фактом вважається невиконання боржником свого зобов'язання у визначений угодою термін. Саме з моментом порушення права кредитора чинне законодавство пов'язує початок реалізації передбаченої ст. 16 Цивільного кодексу України можливості правового захисту.

Майнові відносини в суспільстві можуть мати нормативне обґрунтування або формуватися, виходячи із умов правочинів чи навіть із звичаїв ділового обороту (що, до речі, є припустимим з точки зору законодавства). Тож у більшості випадків підстави виникнення та зміст зобов'язання, в тому числі його часові координати, є достатньо конкретними. Навіть у тому разі, коли законодавець чи сторони оперують терміном «розумний строк», тривалість такого періоду є визначеною й усталеною для певних однотипних взаємин, хоча, можливо, для її конкретизації знадобиться участь правозастосовного органу. Проте така ситуація спостерігається не завжди. Нашу увагу привернула юридична конструкція, яка часто має місце при укладенні та реалізації договорів щодо оплатної передачі товару. Наразі йдеться про договір купівлі-продажу за умови попередньої оплати товару. Які зобов'язання тут виникають та коли вони починаються? На перший погляд, відповідь на ці запитання можемо знайти у ст. 693 Цивільного кодексу України. Зокрема абз. 1 ч. 1 цієї норми зазначає: якщо договором встановлений зобов'язок покупця частково або повністю оплатити товар до його передання продавцем (попередня оплата), покупець повинен здійснити оплату в строк, встановлений договором купівлі-продажу, а якщо такий строк не встановлений договором, – у строк, визначений відповідно до ст. 530 ЦКУ. Отже, у даному разі підста-

вою виникнення грошового зобов'язання є правочин, укладений сторонами. Що ж стосується його початкового моменту, то він на основі тієї самої домовленості чи в силу припису закону може визначатися по-різному.

Якщо в договорі вказана конкретна дата чи проміжок часу для вчинення попередньої оплати, то грошове зобов'язання має бути виконане саме в цей день¹ чи до закінчення строку. Якщо ж дане зобов'язання своєчасно не буде виконане, у кредитора з'являється матеріальне право на позов. Дещо інша ситуація, коли час здійснення попередньої оплати в договорі не встановлений. В цьому разі зобов'язання теж виникає з договору, але його тривалість визначається уже не сторонами, а законом. Зокрема ч. 2 ст. 530 ЦКУ вказує на семиденний період існування такого регулятивного зобов'язку боржника. Позаяк сторони не визначили початковий термін даного строку, він згідно з правилом вказаної норми почнеться від дня пред'явлення відповідної вимоги кредитором. Власне, якщо бути точним, семиденний строк має обчислюватися від моменту отримання боржником зазначеної вимоги. Це цілком логічно, адже зобов'язана особа має усвідомлювати свій зобов'язок та його тривалість. Подібний підхід повинен зобов'язково враховуватися при регулюванні господарських відносин, коли взаємини між учасниками досить заформалізовані.

Ситуації у майновому обігу, коли кредиторів треба здійснити певні дії, щоб у боржника за договором виник цивільно-правовий зобов'язок, є досить поширеними. В доктрині такі дії управленої особи кваліфікуються як так звані кредиторські зобов'язки [2, с. 25–31]. Наприклад, для отримання продукції за договором поставки покупець має надати складське приміщення, охорону тощо. До кредиторських зобов'язків можемо також віднести необхідність вимоги вірителя щодо виконання боржником зобов'язання, строк виконання якого не визначений або визначений моментом вимоги. Поки віритель за таким зобов'язанням не викаже передбаченим

законодавством способом вимогу, в боржника не виникає зобов'язку виконання зобов'язання. Отже, хоча кредитор вправі вимагати виконання у будь-який час після укладення договору, строк виконання все ж починає спливати після моменту зазначення. Відповідно і суб'єктивне цивільне право вірителя буде порушене лише після прострочення виконання зобов'язку боржником, тобто із спливом семиденного строку. У будь-якому випадку: і за визначеності, і за невизначеності строку здійснення попередньої оплати чинна правова конструкція дозволяє встановити момент початку та прострочення даного зобов'язку. Порушення цього грошового зобов'язання – здійснити в установленний строк попередню оплату – тягне передбачену цивільним та господарським законодавством відповідальність.

Невиконання покупцем зобов'язку щодо попередньої оплати товару має також й інші наслідки. Так, закон вказує, що дане порушення призводить до застосування положень ст. 538 Цивільного кодексу (абз. 2 ч. 1 ст. 693 ЦКУ). Інакше кажучи, продавець у цьому випадку отримує право зупинити зустрічне виконання свого товарного зобов'язку або відмовитися від нього взагалі. Зазначені вище положення, як правило, різнобачень у літературі та на практиці не викликають. Хіба що вони потребують певних технічних коригувань, пов'язаних із законодавчими похибками. Якщо порівняти правило ч. 1 ст. 693 із змістом статей 530 та 538 цього ж Цивільного кодексу, до яких воно нас відсилає, то побачимо, що виконання боржником зобов'язку, якщо строк його не встановлений у договорі, регулюється лише у ч. 2 ст. 530 ЦКУ, а наслідки невиконання зустрічного зобов'язання встановлюються виключно у ч. 3 ст. 538 ЦКУ. Тож коментарі до посилання мають спрямовуватися тільки до цих норм, а не до статей 530, 538 ЦКУ в цілому.

Дещо інше сприйняття викликає правило про наслідки невиконання речового зобов'язання стороною за договором, яка отримала

¹ З огляду на правило ст. 531 ЦКУ належним, як правило, буде також виконання, здійснене до цієї дати, тобто дострокове.

попередню оплату, викладене у ч. 2 ст. 693 Цивільного кодексу. Детальний аналіз даної норми показує, що вона виглядає менш вдалою, в першу чергу, з огляду на неоднозначність практичного застосування. Розглянемо її більш акцентовано.

У ч. 2 ст. 693 Цивільного кодексу йдеться про набуття покупцем права вимагати передання йому попередньо оплаченого товару або повернення суми попередньої оплати, якщо продавець не передав товар у встановлений строк. Давайте з'ясуємо сутність такої ситуації. Скажімо, покупець передав кошти в рахунок майбутньої поставки товару (здійснив попередню оплату) 10 червня. Згідно з умовами договору товар має бути переданим 20 червня. Отже, за змістом наведеного правила у разі прострочення передання товару покупець, вже починаючи з 21 червня, вправі реалізувати своє описане вище альтернативне повноваження. Втім більш прискіпливе дослідження правової сутності цього повноваження показує, що воно не зовсім відповідає реальному змістові правовідношення. Зокрема право вимагати передачі товару не може з'явитися після невиконання речового зобов'язання, позаяк воно вже входило до його складу. Зобов'язання щодо передачі товару виникло в момент укладення договору, а від часу здійснення попередньої оплати воно трансформувалося у право вимагати *передачі оплаченого товару*. До його змісту входили як обов'язок передати товар 20 червня, так і право вимагати передання цього товару саме в даний термін. Отже, право покупця вимагати товар аж ніяк не є новим повноваженням.

Інша річ, право покупця щодо вимоги про повернення суми попередньої оплати. Таке повноваження у нього згідно з умовами договору до порушення було відсутнє, не було також і відповідного обов'язку продавця повернути кошти. Зобов'язання щодо повернення суми попередньої оплати виникне тоді, коли покупець реалізує своє право щодо

пред'явлення вимоги повернути гроші (ч. 2 ст. 693 ЦКУ). Оскільки закон прямо вказує на невизначеність строку такого зобов'язання, воно згідно з правилом ч. 2 ст. 530 ЦКУ почнеться від моменту отримання цієї вимоги продавцем і триватиме сім днів.

У правозастосовній практиці має місце певна полеміка з приводу того, чи є розглядуване нами зобов'язання щодо повернення чужих коштів особою, яка отримала попередню оплату, але своєчасно не виконала товарний обов'язок, грошовим. Так, в одних судових рішеннях вказується, що таке зобов'язання не є грошовим¹, тоді як в інших обстоюється протилежна точка зору². Між тим, від правильної відповіді на це питання залежить обґрунтованість судових вимог, пов'язаних із порушенням такого зобов'язання. Зокрема правові наслідки, передбачені у ч. 2 ст. 625 ЦКУ (стаття так і називається «Відповідальність за порушення грошового зобов'язання») повинні застосовуватися, якщо зобов'язання, що порушене, є грошовим, і, навпаки, коли воно не має грошового характеру.

Вважаємо спори на дану тему значною мірою штучними, позаяк чинне законодавство України у цьому питанні є досить чітким та послідовним. Визначення поняття грошового зобов'язання можемо знайти у статтях як Господарського, так і Цивільного кодексів. Так, згідно з правилом ч. 1 ст. 173 ГКУ, господарським зобов'язанням є таке правовідношення між суб'єктами господарювання, в силу якого одна сторона зобов'язана вчинити на користь іншої певну дію господарського характеру, зокрема *сплатити гроші*, а інший суб'єкт має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання цього обов'язку. Подібне визначення поняття зобов'язання міститься і в ч. 1 ст. 509 ЦКУ. Отже, коли необхідна в межах зобов'язання дія боржника полягає у передачі грошей, просто дивно було б вважати даний обов'язок якимось іншим, ніж грошовим. Як би хто того

¹ Див. рішення Господарського суду м. Києва від 11.04.2013 р. у справі № 910/2573/13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30725474>; постанова ВГС від 09.06.2011 у справі № 43/308-10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16461847>.

² Див. постанову Вищого господарського суду України від 10 вересня 2012 р. у справі № 18/3341/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26045088/>.

не хотів, а іншого змісту в обов'язок передати вірителю гроші законодавець не заклав. Стосовно предмета нашого дослідження закон взагалі надає більш детальне визначення. Сутність такого грошового зобов'язання, як необхідність повернення чужих коштів, окремо розкривається у ч. 6 ст. 231 ГКУ. Саме у диспозиції даної норми яскраво проглядається нерозривний взаємозв'язок між поняттями «порушення грошового зобов'язання» і тривалістю такого порушення, яка визначається часом «користування чужими коштами». Таким чином, не викликає сумнівів, що продавець, який після отримання передоплати у встановлений строк не передав товар, має повернути гроші, якщо таку вимогу пред'явив покупець. І це зобов'язання є грошовим.

Український закон не диференціює грошові зобов'язання за якимись ознаками (наприклад, за підставами виникнення, характером зустрічного обов'язку, особливостями наслідків невиконання тощо). Відтак результат неповернення коштів продавцем на правомірну вимогу покупця буде таким самим, як і в інших відносинах, де обов'язок боржника полягає в передачі грошей. Невиконання обов'язку тягне відповідальність за порушення саме грошового зобов'язання. Вона може бути договірною або імперативною. Для коментованих відносин остання встановлена, зокрема, у ч. 2 ст. 625 ЦКУ та ч. 6 ст. 231 ГКУ.

Якщо ж покупець не пред'явив вимоги про повернення передоплати, товарний обов'язок продавця навіть після його прострочення не трансформується у грошовий. Продовжується речове зобов'язання. За його порушення контрагентом може бути застосована відповідальність, передбачена у договорі чи нормативно (ст. 611 ЦКУ, статті 230, 236 ГКУ). Але в цьому разі спеціальної відповідальності за невиконання грошового зобов'язання не настає. Тож, власне, виглядає цілком логічною позиція Господарського суду Харківської області, висловлена у

рішенні від 14 лютого 2011 р. у справі № 43/308-10 (з нею погодився суд апеляційної інстанції), відповідно до якої за відсутності передбаченої у законі вимоги покупця повернути попередню оплату грошового зобов'язання не виникає¹, відтак не може бути і відповідальності за його невиконання. Мусимо лише зазначити, що подібна оцінка ситуації, коли виникнення грошового обов'язку, а відтак – і відповідальність за його невиконання настають тільки після вимоги покупця, є цілком справедливою для даної конкретної справи, але вона не вичерпує всіх можливих підходів при різноманітних моделях розвитку коментованої ситуації.

Дійсно, закон дозволяє продавцеві, який, вчинивши попередню оплату, не отримав своєчасно товар, конструювати свою поведінку на альтернативних засадах. Або продовжувати вимагати виконання товарного обов'язку, хай і з запізненням (простроченням), або перетворити за власною вимогою дане зобов'язання у грошове. На перший погляд, все прозоро та зрозуміло: допоки немає цієї вимоги, продовжує існувати речове зобов'язання, за яким продавець мусить передати товар. Але досить часто невиконання товарного зобов'язання відбувається не тому, що продавець його прострочує, а у зв'язку з тим, що у нього взагалі відсутня можливість виконання. Яскравим прикладом подібної ситуації є той, коли після здійснення передоплати договір розірвано чи в силу певних обставин сторони уклали додаткову угоду, в якій припинили дію товарного обов'язку, скажімо з огляду на відсутність у продавця обумовленого товару. В цьому випадку обидва контрагенти цілком усвідомлюють, що подальша передача товару вже не відбудеться за будь-яких умов.

Якого ж статусу від моменту припинення чинності набуває отримана продавцем передплата, чи виникає грошове зобов'язання щодо її повернення, і якщо так, то на якій правовій підставі? Звісно, сторони за таких обставин можуть додатково обумовити по-

¹ Принагідно слід зазначити, що Вищий господарський суд України, переглядаючи дану справу, у своїй постанові від 9 червня 2011 р. застосував інший підхід. Він зазначив, що грошове зобов'язання щодо повернення передплати все ж виникло, кваліфікувавши, власне, сам пред'явлений позов як передбачену законом вимогу покупця, що є не досить переконливим.

дальшу долю суми здійсненої попередньої оплати. Власне кажучи, це була б найбільш доцільна їхня поведінка. Тоді саме від погоженої при укладенні такої угоди дати почалося б грошове зобов'язання щодо повернення коштів, а її пропуск призводив би до настання відповідальності за невиконання грошового зобов'язання. Втім досягти такої визначеності змісту взаємин при припиненні чинності товарного зобов'язання, на жаль, вдається не завжди. На наш погляд, проблему можна вирішити, зробивши додаткове дослідження діючих імперативних приписів. У частині 2 ст. 693 ЦКУ йдеться про альтернативний характер поведінки покупця, якщо йому своєчасно не передадуть товар, попри здійснену ним попередню оплату. За наведених вище обставин альтернативність дій виключається, позаяк товарне зобов'язання припинилося, а разом з ним – і право вимоги його виконання. Якщо покупець пред'являє вимогу повернути гроші, все зрозуміло. А якщо він такої вимоги не пред'являє?

Відповідь на дане запитання можемо знайти і в господарському, і в цивільному законодавстві. Так, ст. 174 ГКУ як одну з підстав виникнення господарського зобов'язання визначає набуття або збереження чужого майна без достатніх правових підстав. Більш детально зміст зобов'язання, котре з даної підстави виникає, можемо оцінити, зазирнувши до глави 83 ЦКУ. Як із неї слідує, особа, що набула або зберегла чуже майно у себе без належної правової підстави, мусить повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала (ч. 1 ст. 1212 ЦКУ). Даним правилом якраз і охоплюється досліджувана нами ситуація: підстава отримання попередньої оплати відпала у зв'язку з припиненням договору в частині передачі товару, утримання чужих грошей є безпідставним. Виникає ніщо інше, як грошове зобов'язання. Продавець має повернути гроші, які тепер перебувають у нього безпідставно, а покупець вправі вимагати такого вчинку. Правильність да-

ного підходу підтверджується його практичним застосуванням. Зокрема Вищий господарський суд України у своїй постанові від 10 вересня 2012 р. у справі № 18/3341/11, погодившись із рішенням Господарського суду Полтавської області та постановою Харківського апеляційного господарського суду, зазначив, що грошовий обов'язок щодо повернення попередньо отриманих коштів у відповідача виник із факту безпідставності збереження даних коштів¹. Як бачимо, наразі грошове зобов'язання виникло не з договору, а із закону, що, повторимо, цілком правомірно (ст. 174 ГКУ).

З урахуванням викладеного можемо дійти висновку, що грошове зобов'язання щодо повернення отриманої попередньої оплати при непоставці своєчасно товару може виникати:

а) тільки за вимогою покупця, якщо зобов'язання передати товар ще не припинилося;

б) незалежно від наявності такої вимоги, якщо зобов'язання передати товар вже не існує. В цьому разі воно виникає з моменту набуття отриманими грошовими коштами статусу безпідставно набутого майна.

В обох наведених вище випадках зобов'язання стає грошовим незалежно від підстави виникнення. Воно має регулятивний характер і, зокрема, містить обов'язок виконання у певний строк. Відтак його прострочення – неповернення чужих коштів після встановлених для цього строків – є порушенням грошового зобов'язання і тягне встановлену законом відповідальність. Наслідки порушення зобов'язання (у тому числі грошового) встановлені у главі 51 ЦКУ, главах 25–27 ГКУ. Санкції, що застосовуються до порушників можуть мати різний характер: компенсаційний (відшкодування збитків, шкоди), штрафний (неустойка тощо), оперативний (відмова від зобов'язання). Порядок та підстави їхнього застосування можуть відрізнятися. Так, відшкодування нанесених збитків відбувається, як правило, незалежно від обумовленості даної санкції у договорі і об-

¹ Постанова Вищого господарського суду України від 10 вересня 2012 р. у справі № 18/3341/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26045088/>.

ґрунтується виключно наявністю негативних матеріальних наслідків, відповідним чином обрахованих. Оперативні заходи впливу, навпаки, застосовуються тільки тоді, коли таке повноваження надане кредитору у договорі (ч. 2 ст. 235 ГКУ).

Більш дискусійним є питання про розмір та підстави нарахування порушникові штрафних санкцій. Саме тут часто спостерігається розрив між чинним законодавством та правозастосовною практикою. Штрафні санкції є способами відповідальності за правопорушення у майнових відносинах, і в такому статусі вони встановлюються і в Господарському, і в Цивільному кодексах України. Штрафними санкціями у Господарському кодексі України (ч. 1 ст. 230 ГКУ) визначаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня). У ст. 611 ЦКУ неустойка також кваліфікується як один із видів відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання. Українські матеріально-правові норми, які регулюють дане питання, чітко вказують, що підстави та порядок застосування штрафних санкцій можуть встановлюватися як законом, так і угодою сторін (ст. 216 ГК України). Утім доводиться зустрічатися з такою позицією, яка, до речі, набула відображення у господарській судовій практиці, що штрафні санкції за порушення зобов'язання можуть застосовуватися *виключно* у разі їхнього обумовлення у договорі¹.

Критично оцінюючи вказаний підхід, необхідно сказати таке. Питання правової обґрунтованості застосування штрафних санкцій не нове, воно вже досить давно стало предметом вивчення дослідників, у тому числі таких видатних, як В. В. Луць, В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменський, В. С. Щербина. Відтак наразі загальноновстановленим є такий підхід до цього питання, згідно з яким штрафні санкції за порушення зобов'язання не можуть стягуватися тільки тоді, коли вони не передбачені ні законом, ні договором [3, с. 874]. Тож застосування таких санкцій, як-

що вони визначені нормативно, цілком правомірне [4, с. 289]. Більше того, встановлені законом санкції мають застосовуватися незалежно від того, передбачений обов'язок їх сплати угодою сторін, чи ні [5, с. 390]. А самі імперативні норми не треба включати до тексту договору, оскільки вони існують поза волею сторін [6, с. 177].

Отже, як бачимо, законодавство України жодним чином не визначає, що штрафні санкції до учасників господарських відносин за правопорушення можуть встановлюватися виключно у договорі. Більше того, численні законодавчі акти містять низку норм, у яких визначені підстави та розмір штрафних санкцій (абзаци 2, 3 ч. 2 ст. 231 ГКУ, ч. 6 ст. 231 ГКУ, ч. 2 ст. 274 ГКУ, норми Положення про поставки продукції виробничо-технічного призначення і товарів народного споживання (роз'яснення Вищого арбітражного суду України 01-6/1205 від 12.11.1993 р.), статті 24, 26 Закону України «Про електроенергетику» тощо). Наприклад, п. 106 Статуту залізниць вказує, що за невиконання плану перевезень залізницями призначення вантажовідправник сплачує штраф за вагон (контейнер) у розмірі однієї добової ставки за користування вагоном (контейнером) [7].

Певної плутанини щодо значення нормативної неустойки додає дещо різні її формулювання у цивільному та господарському законодавствах. Проте детальний аналіз відповідних норм дозволяє легко вирішити це питання. Дійсно, маємо зазначити, що у господарському законодавстві неустойці не притаманні інші, крім штрафної відповідальності, властивості. Натомість цивільне законодавство надає їй подвійного значення (глави 49 та 51 ЦКУ). Можемо припустити, що поширена думка про виключно договірний характер неустойки ґрунтується на помилковому тлумаченні даної штрафної санкції не як способу відповідальності за невиконання зобов'язання (статті 230, 231 ГКУ, ст. 611 ЦКУ), а як одного з різновидів забез-

¹ Див., наприклад, рішення господарського суду м. Києва від 11.04.2013 р. у справі № 910/2573/13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30725474>.

печення виконання зобов'язання, який зазначений у ст. 549 ЦКУ. Помилка криється не тільки і не стільки в отождненні цих двох іпостасей неустойки, скільки у неправильній оцінці механізму її застосування в кожній з них. Нас наразі неустойка цікавить як засіб майнової відповідальності (ст. 230, ГКУ, ст. 611 ЦКУ), і саме в цій якості та з посиленням на вказані норми вона може виконувати штрафні функції. Натомість, ст. 549 ЦКУ характеризує неустойку виключно як спосіб забезпечення виконання зобов'язання. Втім слід погодитися з тими дослідниками, котрі вже вказували на певну суперечливість та заплутаність самого цивільного законодавства, що призводить до деякої практичної плутанини щодо встановлення реального статусу неустойки [8, с. 214; 9, с. 8; 10, с. 83]. Тож за таких обставин суду при розгляді справи слід керуватися саме тим призначенням неустойки, яке їй надає сторона, котра має на неї право. Іншими словами, значення має те, про що йдеться у пред'явленому позові і, що найголовніше, у його правовому обґрунтуванні – про відповідальність за неналежне виконання, чи про забезпечення такого виконання.

Втім навіть за певної невизначеності цивільно-правової неустойки питання про можливість тільки договірної її встановлення знімається шляхом простого дослідження змісту відповідного нормативного матеріалу. В ч. 2 ст. 551 ЦКУ чітко прописано таке: якщо предметом неустойки є грошова сума, **її розмір встановлюється договором або актом цивільного законодавства**. Тобто розмір грошової неустойки може встановлюватися і договором, і законом. Як же тоді оцінити сутність норми, викладеної у ст. 547 ЦКУ: правочин щодо забезпечення виконання зобов'язання вчиняється в письмовій формі, а у разі недодержання такої форми, він є нікчемним. Практика показує, що невірне тлумачення змісту саме цього правила призводить до зазначених вище помилок. Нагадаємо, що правочин є дією особи – учасника відносин, спрямованою на набуття, зміну чи припинення прав та обов'яз-

ків (ч. 1 ст. 202 ЦКУ). Але правочин (у тому числі договір) є не єдиною підставою для встановлення чи зміни правового статусу суб'єктів відношення. Як вже вказувалося у цій роботі, зобов'язання та права і обов'язки їх учасників, виникають, зокрема, із актів законодавства (ст. 11 ЦКУ, ст. 174 ГКУ). Інакше кажучи, зобов'язання щодо неустойки, застави, гарантії тощо можуть виникати як із правочинів (договорів), так і безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта.

Відтак з урахуванням даного правила стає зрозумілою диспозиція ст. 247 ЦКУ, і вона є загальновідомою: у тих випадках, коли забезпечення виконання зобов'язання виникає не на підставі закону, а на підставі правочину, такий правочин має бути здійснений у письмовій формі під загрозою його нікчемності. Українське законодавство містить доволі багато актів, якими напряду встановлюються способи забезпечення виконання зобов'язань (ч. 2 ст. 231 ГКУ щодо неустойки, ст. 856 та ч. 1 ст. 1019 ЦКУ щодо притримання, ч. 2 ст. 1019 ЦКУ щодо застави тощо). При цьому договірне встановлення таких відносин не потрібне.

Отже, твердження про виключно договірне регулювання штрафної відповідальності у разі порушення господарського зобов'язання є помилковим. Яка ж відповідальність встановлена саме законом за невиконання грошового зобов'язання шляхом неповернення чужих коштів? По-перше, це санкції, передбачені у ч. 2 ст. 625 ЦКУ. Вони застосовуються при порушенні будь-якого обов'язку передати гроші. По-друге, існує і спеціальна відповідальність за невиконання саме даного грошового зобов'язання. Цивільний кодекс імперативно її не встановлює, позаяк даний закон обстоює засади приватно-правового регулювання і робить акцент на диспозитивності відносин. Натомість для господарських взаємин вид, розмір та строки застосування такої штрафної відповідальності чітко встановлений у відповідних нормах. Інакше кажучи, у даному випадку якраз і відбувається нормативне визначення рівня відповідальності. Зокрема в ч. 6 ст. 231 ГКУ

зазначено, що штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, *за увесь час користування чужими коштами*, якщо інший розмір відсотків не передбачено законом або договором. Як бачимо, Господарський кодекс України встановив рівень штрафної відповідальності за неповернення чужих коштів, дозволивши, втім, змінювати його у спеціальному законі чи договорі. Тож, якщо сторони не узгодили жодних умов стосовно зміни встановленого законом рівня відповідальності за таке порушення, цілком обґрунтованим є застосування та нарахування санкцій на рівні облікової ставки Національного банку України, тобто у розмірі, встановленому ч. 6 ст. 231 ГКУ.

Декілька слів маємо сказати про порядок та строк застосування вказаної у цій нормі штрафної санкції. За загальним правилом, викладеним у ч. 6 ст. 232 Господарського кодексу, нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання зобов'язання припиняється через шість місяців від дня, коли зобов'язання мало бути виконано, якщо інше не встановлено законом або договором. Це стосується прострочення будь-яких зобов'язань, у тому числі грошових, крім тих, у яких порушення полягає у неповерненні чужих коштів та триваючому неправомірному користуванні ними. Для таких випадків закон (ч. 4 ст. 232 ГКУ) встановлює виняток щодо строку нарахування штрафних санкцій у вигляді відсотків за неправомірне користування чужими коштами. Період такого нарахування триває від початку порушення (неповернення у встановлений строк попередньої оплати) і по день сплати цих коштів кредитору, та охоплює всю протяжність незаконного користування. Відсотки справляються за кожний день. При цьому у разі їхнього стягнення в судовому порядку слід враховувати тривалість позовної давності, котра за даними вимогами становить один рік. Початок давнісного строку за кожною щоденною ви-

могою обчислюється від наступного дня після виникнення права на неї.

Вище було проаналізовано законодавчі приписи, якими в Україні регулюються питання щодо підстав та строків виникнення зобов'язання стосовно повернення продавцем попередньої оплати та відповідальності за невиконання ним цього обов'язку. На підставі проведеного аналізу можемо зробити висновок про певну недосконалість та непослідовність чинного українського законодавства у досліджуваній царині. Зокрема відсутнє чітке визначення правових наслідків неповернення чужих коштів. Можливо, законодавець вважав, що зміст існуючих правових актів у даній сфері є достатньо прозорим, але практика їхнього застосування цього не підтверджує.

Відтак пропонується внести такі зміни до чинного українського законодавства.

У ч. 1 ст. 693 ЦКУ замінити слова «статті 530 цього Кодексу» та «статті 538 цього Кодексу» відповідно на «ч. 2 ст. 530 цього Кодексу» та «ч. 3 ст. 538 цього Кодексу».

Частина 2 ст. 693 ЦКУ викласти у такій редакції: «Якщо продавець, який одержав суму попередньої оплати товару, не передав товар у встановлений строк, покупець має право замість вимоги про передання оплаченого товару пред'явити вимогу про повернення суми попередньої оплати. Покупець повинен виконати дане грошове зобов'язання у строк, визначений у ч. 2 ст. 530 цього Кодексу. Прострочення даного обов'язку тягне встановлену законодавством відповідальність».

Частина 6 ст. 231 ГКУ викласти в такій редакції: «Штрафні санкції у вигляді неустойки за порушення грошових зобов'язань щодо повернення чужих коштів встановлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за увесь час неправомірного користування чужими коштами, якщо інший розмір відсотків не передбачено законом або договором».

Список використаних джерел

1. Иоффе О. С. Обязательное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.
2. Риженков А. Я. Товарно-денежные отношения в советском гражданском праве : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 / А. Я. Риженков ; Свердловский юрид. ин-т. – Свердловск, 1991. – 35 с.
3. Хозяйственное право : учебник / под. ред. В. К. Мамутова. – К. : Юринком Интер, 2002. – 910 с.
4. Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія / В. В. Луць. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 320 с.
5. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 720 с.
6. Заярний О. А. Деякі особливості господарсько-правової відповідальності за порушення організаційно-господарських зобов'язань, що виникають з договорів / О. А. Заярний // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 3. – С. 171–178.
7. Статут залізниць України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 06.04.1998 р. № 457 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/457-98-%D0%BF>.
8. Суханов Е. А. Курс лекций по гражданскому праву. Особенная часть / Е. А. Суханов – М. : Просвещение, 2002. – 447 с.
9. Отраднава О. О. Неустойка в цивільному праві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О. О. Отраднава ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 20 с.
10. Черешнюк В. Штрафні санкції за порушення господарських договорів / В. Черешнюк // Підприємство, господарство і право. – 2006. – № 7. – С. 83–87.

Гуйван П. Д. Сроки (термины) возникновения, осуществления и защиты прав в обязательствах, связанных с предварительной оплатой товара.

Статья посвящена правовому анализу оснований и сроков возникновения денежных обязательств, связанных с возвращением чужих средств, и ответственности за его неисполнение. Автор определяет место данного обязательства среди других, которые имеют денежный характер. Он исследует объем и механизмы применения юридических последствий, которые наступают для должника, ненадлежаще исполнившего свой долг. Автор конкретизирует темпоральные характеристики возникновения и продолжительности ответственности за указанное правонарушение и предоставляет свои предложения по корректировке нормативного регулирования в данной сфере.

Ключевые слова: денежное обязательство, возвращение предоплаты, неправомерное пользование чужими денежными средствами, штрафные санкции.

Guyvan P. D. Terms (terms) of the origin, implementation and enforcement of in obligations related to prepaid product.

The article is devoted to the analysis of the legal basis and the timing of the cash commitments associated with the return of foreign funds, and the responsibility for its failure. The author defines the place of the obligation of others who have money nature. He explores the scope and mechanisms for the legal consequences which occur for the debtor improperly performed their duty. The author specifies the temporal characteristics of the occurrence and duration of the person responsible for the offense and provides suggestions for adjustments in the regulatory sphere.

Key words: monetary obligation, the return of advance payment, improper use of money, penalties.